

HANA KUBÁTOVÁ*

A zsidókról kialakult kép a háború utáni Szlovákiában

1945. május 15-én délután a Szlovák Nemzeti Tanács ünnepélyes alakuló ülésén Jozef Lettrich, a szlovák Demokrata Párt vezetője és egyben a Tanács elnöke, megnyitóbeszédében hangsúlyozta, hogy az ülés milyen jelentős esemény, és hogy jelképesnek tekinthető, hogy épp abban az épületben tartják, ahol korábban, 1939 és 1945 között az ország törvényhozó testülete, a Szlovák Köztársaság Nemzetgyűlése ülésezett. „Az úgynevezett Szlovák Gyűlés intézménye, illetve annak tevékenysége a múltat jelképezik, a sötét múltat, ami nem térhet vissza.”¹ Lettrich számára a háború alatti Gyűlés „egy fasiszta rezsím és diktatúra” megtestesülése volt egy olyan időben, amikor „a népet megfosztották minden polgárjogtól.”

Az épület Szlovákia fővárosa, Pozsony központjában van a Župné námestie-n, és valóban érdekes a története. Ebben az épületben hirdette ki 1939. március 14-én egy mindössze három perces ülés keretében a Szlovák Gyűlés 57 tagja a háború alatti Szlovák Államot.² Lettrich szerint az 1944-es felkelés – a németek és a velük kollaboráns rezsím elleni fegyveres felkelés – miatt a Gyűlés elvesztette legitimitását, és most „a felszabadított nép tribünje épp ezen falak között gyűlik össze, hogy elfogadja a fasiszta árulók, a szlovák kollaboránsok és talpnyalók elleni törvényt.”³ Lettrich szerint a szlo-

* Dr. Hana Kubátová adjunktus Prágában, a Károly Egyetem (Univerzita Karlova) Társadalomtudományi Karának Politikatudományi Intézetében, hana.kubatova@fsv.cuni.cz. Jelen cikk egy változata megjelent angolul az *The Annual of Language & Politics and Politics of Identity* lapjain.

¹ SNR 1945–1946, *stenografické záznamy*. 1945. május 15. Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, <http://www.psp.cz/eknih/1945snr/stenprot/003schuz/index.htm>.

² Lubomír Lipták: *Slovensko v 20. storočí...*, 2000, i. m., 177.

³ SNR 1945–1946, *stenografické záznamy*.

vák nép áldozat volt, a háború alatti Szlovák Állam (1939–1945) pedig „a náciizmus és fasizmus mesterséges, erőltetett eredménye.”⁴

Egy másik felszólaló, Gustáv Husák belügyi biztos és Szlovák Kommunista Párt tagja valamelyest kritikusabb hangon nyilatkozott a szlovák nép háború alatti felelősségéről:

Az előző hatalom nem csak földbe tiporta a szlovák nép hírnévét és becsületét, hanem a nép több tagjának emberi tartását is megtörte. Sok szlovákot meg lehetett venni a jobb élet, az anyagi haszon reményében, és sokan be is szennyezték erkölcsi integritásukat, és így módon népünk olyan nemzetnek tűnt, amelynek nincs saját akarata, amelyet amíg jól él, nem érdeklí, milyen hatalom uralkodik felette.⁵

Közvetlenül a háború utáni időszakot nézve kimutatható, hogy hogyan reflektált az állam saját múltjára, és – Anna Cichopek-Gajraj terminusát használva – hogyan „termelte ki” a szlovákokat, illetve ezáltal azokat is, akik nem illettek bele ebbe az elsősorban etnikai alapokon konstruált kategóriába.⁶ Az állam jelentős szerepet játszott abban, hogy ez a megosztás kialakulhatott, jogi és szimbolikus értelemben egyaránt. Jogi értelemben fontos lépés volt az állampolgárság és a nemzeti hovatartozás fogalmának összemosása, de nyilvános beszédekben is rendszeresen húztak éles határvonalat a „mi” és az „ők” közé.

Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy milyen kép alakult ki a zsidókról a háború utáni években Szlovákiában – és így a szelektív emlékezés, illetve az ellenállás és áldozatiság narratíváival kapcsolatos kutatások sorába illeszkedik.⁷ A zsidókról kialakult kép alatt azt értem, hogy milyen jellegzetességeket, jellemvonásokat tulajdonítottak a zsidóknak mint csoportnak. Mennyiben volt más ez a kép, mint korábban, illetve más volt-e egyáltalán? Mivel a kérdés maga igen tág, itt csak néhány aspektusból tekintem át azt, hogy hogyan alakult ki, illetve éledt újjá ez a kép. Az érdekel elsősorban, hogy ho-

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ Anna Cichopek-Gajraj: *Beyond Violence...*, 2014, i. m., 152.

⁷ Alessandro Cavalli: *The Memory of Fascism...*, 2013, i. m., 501-506.; Peter Hallama: *Nationale Helden und jüdische Opfer...*, 2015, i. m.; Catherine Plum: *Antifascism After Hitler...*, 2015, i. m.

gyan lettek a zsidók ismét kizárva a nemzeti közösségből. Ezzel kapcsolatban két hivatkozási alap merült fel: egyrészt, hogy állítólag „nyelvileg nem illeszkedtek be”, és elsősorban a magyar volt a beszélt nyelvük (miközben valójában a háború utáni Szlovákiában már vegyesen volt magyar és szlovák), másrészt, hogy állítólag nem viselkedtek elég hazafias módon a háború alatt, és hagyták, hogy a „fasizmus elleni harc” súlyát a többségi társadalom viselje. Vizsgálatom fókuszában a közvetlenül a háború utáni zsidóellenes erőszak és annak hivatalos magyarázatai állnak.

A háború utáni Szlovákiában előforduló zsidóellenes erőszak jelképes eseményének számít a hírhedt tapolcsányi (Nagytapolcsány, Topoľčany) pogrom. A tapolcsányi pogrom azonban csupán egy volt az 1945 tavasza (a II. világháború vége Szlovákiában) és 1948 februárja (a kommunista hatalomátvétel) közötti számtalan zsidóellenes megnyilvánulás közül. Tudósítások szerint már 1945 tavaszán volt „ellenséges viselkedés” a szlovák és a rutén többségi társadalom részéről zsidó szomszédjaikkal szemben.⁸ 1945 tavaszán a legerőszakosabb zsidóellenes támadás Szlovákiában az volt, amikor az úgynevezett „Banderisták”, az Ukrán Felkelő Hadsereg tagjai megölték 15 zsidót a Szinnai (Snina) járásban. Bár ennek a tömeggyilkosságnak több részletét a mai napig homály fedi, az bizonyított, hogy a helyi lakosság hasznát húzta a tragédiából, és a meggyilkolt zsidók vagyonának elkobzása által próbált meggazdagodni. A tapolcsányi pogrom volt azonban az, amelyik országos és nemzetközi szinten egyaránt jelentős visszhangra lelt, amint az a nemzetközi zsidó sajtóban megjelent tudósításokból is látható: az angol *Jewish Chronicle*, a *The Palestine Post*, illetve a bostoni *Jewish Advocate* is írt az eseményről.⁹ A tapolcsányi pogromot, illetve az annak kapcsán használt retorikát elemzem elsősorban, de esetenként más zsidóellenes megnyilvánulásokkal is alátámasztom állításaimat.

Az 1945. szeptemberi tapolcsányi pogrom

⁸ Slovenský národný archív (SNA), Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor gyűjtemény, 60/45 akta, 483. doboz.

⁹ 68 Injured in Pogrom. In: *The Palestine Post*. October 1, 1945; Landrum Bolling: Jews Want to Emigrate from Slovakia But None Being Permitted to Leave: Pro-Nazis Still in Government Service Jews Shunted Away from UNRRA Aid. In: *Jewish Advocate*. September 6, 1945.

A tapolcsányi pogrom a szlovákiai zsidóellenes erőszak jelképes eseményének számít, sokan foglalkoztak már vele, és így az 1945. szeptember 24-én történt események főbb pontjai is jól ismertek.¹⁰ Azon a hétfő reggelen körülbelül 60 tapolcsányi asszony elment a Járási Nemzeti Tanácsba, és követelte, hogy az apácák, akik a helyi kolostor iskolájában tanítanak, maradjanak továbbra is a helyükön. A tanév elejétől kerengett ugyanis egy rémhír, miszerint zsidó tanárok vennék át az apácák helyét. A Területi Nemzeti Tanács elnökhelyettese biztosította az asszonyokat, hogy információjuk hamis, és a helyi iskolafelügyelőséghez irányította őket. Mire a csoport a felügyelőséghez ért, létszáma már 160-ra duzzadt, és további alaptalan hírek is elterjedtek köztük, mint például hogy: „a zsidók letépték a kereszteket és a szentek képeit a tantermekben; a bajnai (Nyitrabajna, Bojná) nővéreket kirángatták a zsidók; a zsidók nem dolgoznak, és mégis az átlagnál magasabb életszínvonalon élnek; a zsidók illegálisan üzletelnek.”¹¹ Az iskolafelügyelőség ugyanazt a választ adta a főképp nőkből álló csoportnak, mint amit reggel kaptak: továbbra is az apácák fognak a kolostor iskolájában tanítani. Mielőtt azonban a tömeg lenyugodott volna, újabb híresztelés kapott lábra: egy helyi zsidó orvos állítólagosan méreggel oltott be gyermekeket. Karol Berger Holokausz-túlélő, akinek már a háború előtt is orvosi praxisa volt a városban, valóban adott be aznap oltást gyermekeknek, de az Egészségügyi Meghatalmazotti Hivatal által felállított különbizottság később megállapította, hogy „az oltóanyag teljesen biztonságos volt, és nem alakult ki az oltás következtében semmiféle betegség.”¹²

A különféle álhírek bizonyára hozzájárultak a pogrom kitöréséhez. Megmagyarázni azonban nem magyarázzák azt meg. Hogyan lett a tapolcsányi tüntetésből erőszakos pogrom? Kik verték meg a helyi zsidókat és fosztották ki boltjaikat, otthonaikat? Miért?

A Nemzetbiztonsági Hivatal részéről Rudolf Viktorin őrnagy – az eset utáni reggel készült feljegyzés tanúsága szerint – több okkal magyarázta a zsidóellenes erőszakot. Véleménye szerint a városban terjedő álhírek valóban jelentős szerepet játszottak a pogrom kialakulásában, a gazdasági motiváció azonban hasonlóan fontos volt: „a

¹⁰ Ivan Kamenec: *Protižidovský pogrom...*, 1998, i. m., 80–94.; Uő: *Protižidovský pogrom...*, 1999, i. m., 85–97; Yehoshua Robert Büchler: *Reconstruction Efforts in Hostile Surroundings...*, 2005, i. m., 257–276.

¹¹ SNA, Poverenictvo vnútra, prezídium gyűjtemény, 2087/46 akta, 2. doboz.

¹² Uő.

zsidók extra porció élelmiszert kaptak a szövetségeseiktől, amit a Nemzeti Tanács osztott ki.”¹³

1945. szeptember 28-i helyzetjelentésében Ján Ondrašovič hadnagy, annak a speciális egységnek a parancsnoka, akiket akkor vezényeltek ki, amikor a helyi szervek már látták, hogy a pogromot ők nem bírják megfékezni, szintén a gazdasági indítékokat hangsúlyozta. Meggyőződése szerint bár valóban az álhírek „dühítették fel” a népet a zsidók ellen, a „felkelés” igazából más tényezők miatt tört ki:

Miután távozott a Vörös Hadsereg, sok zsidó család érkezett Nagytapolcsányba, nagyjából 2,000 fő. Ezek a családok a bútoraikat keresték, amelyeket korábban civileknél rejtettek el, vagy amelyek eladásra kerültek az akkori törvényi előírások szerint. Mivel az ilyen bútorok általában a társadalom szegényebb rétegeihez kerültek, azok ellenséges hozzáállást tanúsítottak a zsidók iránt.¹⁴

A háború után Tapolcsányba visszatérő zsidók számát nézve Ondrašovič beszámolója biztosan túloz.¹⁵ Abban azonban valószínűleg igaza van, hogy a háború utáni zsidóellenes erőszak és a zsidó tulajdon helyreállítása között összefüggés van. A társadalom egy része egyértelműen nem örült a zsidók visszatérének, a Holokauszt-túlélők ugyanis tanúi voltak annak, hogy a háború alatt a többségi társadalom jelentős része mennyire mélyen vette ki részét a zsidók kifosztásából.¹⁶ A zsidóknak nem kellett volna visszajönniük, mégis visszajöttek, és ráadásul minden lehetséges egyéb módon is „feldühítették” a többségi társadalmat: ritkaságnak számító csokoládét és diót ettek, nem vettek részt a közösségi munkában, kihívóan viselkedtek¹⁷ - ezek voltak a vádak.

Az 1945. szeptember 24-i zavargás több órán át tartott, lakásokat és házakat fosztottak ki, 47 zsidó megsebesült, 18-an kórházba kerül-

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ *Yeshayahu Jelinek: Topolcany...*, 2007, i. m., 38–39; *Robert Büchler: Reconstruction Efforts in Hostile Surroundings...*, 2005, i. m., 264.

¹⁶ Hana Kubátová: *Nepokradeš!...*, 2013, i. m., 178–231.

¹⁷ SNA, Povereníctvo vnútra, prezídium gyűjtemény, 2087/46 akta, 2. doboz.

tek.¹⁸ Nem csak Tapolcsány városában voltak zavargások, hanem az egész térségben. A közeli Nyitrazsámbokrétén (Žabokreky nad Nitrou) például a helyi lakosság „zúgolódott a zsidó nemzetiségű lakosság ellen [...], még olyat is lehetett hallani, hogy el kell üzni a zsidókat a városból, mert tönkreteszik a nemzetet.”¹⁹ Két zsidó család, akik féltették életüket, úgy döntöttek, hogy inkább elmenekülnek. Az egyik családot megtámadták útközben, a másik család lakását kirabolták éjszaka.²⁰ Ürményben (Urmin, ma Mojmirovce) pedig októberben „írógéppel írt, erősen zsidóellenes kifejezéseket tartalmazó plakátokat ragasztottak ki. A plakátokon nem volt aláírás. A helyi zsidók szerint ez csupán az első lépés tüntetések vagy további erőszakos események irányába.”²¹

A pogrom magyarázata

A tapolcsányi pogrom „komoly nyugtalanságot” keltett prágai kormánykörökben, ahogy ezt Jan Láníček megírta.²² Attól tartottak, hogy az ügy veszélybe sodorhatja az ország jóhírét, megkérdőjelezheti a liberális demokrácia létét. A miniszterek ezért határozottan elítélték az eseményeket, különösen figyelve arra, hogy a Nyugat biztosan megértse az üzenetet: Csehszlovákia számára elfogadhatatlan a zsidóellenes erőszak, legyen az Szlovákiában vagy bárhol másol.²³ Ennek megfelelően a csehszlovák hivatalos szervek igyekeztek kisebbsíteni az antiszemitizmus jelentőségét Szlovákiában, és a felelősséget anonim „fasisztákra”, meg nem nevezett „kollaboránsokra” hárították. A szlovák hatóságok is hasonlóan cselekedtek. Különösen érdekesek azok az érvek, amelyekkel azt cáfolták, hogy a demokratikus Szlovákia (és Csehszlovákia egésze) rosszul kezelné a zsidókat.

¹⁸ A forrásokban eltér a sértültek száma. L. pl. SNA, Povereníctvo vnútra, národné výbory gyűjtemény, File 806/47, Box 582; Kamenec: *Protizidovský pogrom...*, 1998, i. m.

¹⁹ SNA, Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor gyűjtemény, 264/45 akta, 484 doboz.

²⁰ Uo.

²¹ SNA, Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor gyűjtemény, 8517/46 akta, 451 doboz.

²² Jan Láníček: *Czechs, Slovaks and the Jews...*, 2013, i. m., 165.

²³ Uo., 166.

Még a tapolcsányi pogrom előtt, 1945. szeptember 12-én a *Washington Post* megkérdőjelezte a csehszlovák demokrácia hitelességét, két ügyet hozva fel:²⁴ „Az egyik, hogy 7 millió cseh vesz részt 3,5 millió szudétánémet tömeges kifosztásában és deportálásában, a másik pedig a Szlovákiában dúló embertelen antiszemitizmus.” A cikk szerint a németek kitelepítése „visszatérés a barbár békekötés hagyományaihoz”, és valószínűleg barbárságra gondolt a szerző akkor is, amikor Szlovákiáról írt: „Szlovákiában annak a híre, hogy vége a háborúnak, még egyértelműen nem került bele a köztudatba.”

A szerkesztőség érdekes választ kapott a csehszlovák hivatalos szervektől. Csehszlovákia washingtoni nagykövete, Vladimír Svetožár Hurban nem sokkal a cikk megjelenése után értesítette róla a csehszlovák belügyminisztériumot. Hurbant nem érthette a cikk meglepetésképp, mert kapott már korábban „tiltakozó leveleket a zsidók kapcsán, és különösen a szlovákiai zsidók kapcsán”, de tagadta, hogy az állításoknak bármi valóságalapja volna, és szerinte azok „a szlovákiai helyzettel kapcsolatos egyértelmű tájékoztatatlanságot” mutatnak.²⁵ A *Washington Post* szeptember 26-i számában közölt válaszában leginkább a németekkel kapcsolatos rossz bánásmódot cáfolta, a szlovákiai antiszemitizmus – szerinte – alaptalan vádjával írásának csupán utolsó néhány mondatában foglalkozott:

A magyar uralom alatt Szlovákiában a zsidók kivételezett csoportnak számítottak, és a magyar elnyomókat szolgálták – hogy elnyomják és kegyetlenül kihasználják a népet. [...] Szlovákiában a zsidók együtt éltek ugyan a szlovákokkal, de valójában magyar nemzetiségűek voltak még Csehszlovákia függetlensége után is. Ezt a társadalom nem felejtí el olyan könnyen. Mindennek ellenére bizonyítható, hogy a szlovákok az életüket kockáztatva mentettek meg szlovák zsidókat a lengyelországi deportálástól és a gázkamráktól.²⁶

Mint az idézetből kiolvasható, Hurban a zsidókat elnyomóként, magyarokként és nem szlovákokként látta, és szerinte a

²⁴ Questions for Benes. In: *The Washington Post*, 12 September 1945, 1.

²⁵ SNA, Povereníctvo vnútra, prezídium gyűjtemény, 2769/46 akta, 2 doboz.

²⁶ Vladimír Svetožár Hurban: Question for Benes. In: *The Washington Post*, September 26, 1945.

tapolcsányi zsidóellenes erőszakot ennek „kontextusában” kell szemlélni.²⁷

Mint Ivan Kamenec kimutatta, a tapolcsányi pogromról készült első értékelések, amelyek még alábecsülték az antiszemitizmus szerepét és anonim „fasiszta elemekre” hárították a felelősséget, mind az esemény hivatalos kivizsgálása előtt születtek.²⁸ Főképp cseh levéltári anyagokat vizsgálva Yehoshua R. Büchler ugyanarra a következtetésre jutott, mint Láníček: hogy a tapolcsányi pogrom „és a széleskörű médiafigyelem, amit az kiváltott, zavarba hozta a csehszlovák szerveket. Kelletlenül ugyan, de a prágai központi kormány és a szlovák vezetés végül napirendre tűzte az ügyet, és figyelmet szentelt neki.”²⁹ Büchler szerint azért született a pogromról és annak háttéréről annyi jelentés és nyilatkozat, mert az ország vezetősége aggódott, nehogy a „szlovák nyugalanság elterjedjen, és hasonló események forduljanak elő máshol, ezáltal megingatva a kormányzatot az egész országban.”³⁰

A tapolcsányi pogrommal kapcsolatos beszámolókat és nyilatkozatokat elemezve azonban látni lehet, hogy a politikusok kettős beszédet alkalmaztak. Büchler ezt a Szlovák Kommunista Párton keresztül mutatta be. 1945. szeptember 29-én elment Tapolcsányba Viliam Široký, a Szlovák Kommunista Párt főtitkára és Csehszlovákia miniszterelnök-helyettese. Saját kezdeményezésre ment, mert aggasztotta az esemény. Amikor azonban ott párttársaival és híveivel találkozott, rá kellett jönnie, hogy „szlovákok körében nem hoz népszerűséget, ha elítéljük az antiszemita eseményeket, és ezért az ellentétes is volna a Párt érdekeivel.”³¹

Lettrich sem a zsidó polgárok jóléte iránti aggodalma miatt ítélte el az erőszakot, legalábbis a Kommunista Párt lapja, a *Pravda* számára adott interjúja alapján:

Elítélem [a tapolcsányi pogromot], egyrészt mert az ország számára égetően fontos belügyi konszolidáció szempontjából elengedhetetlen, hogy érvényesüljön az a demokratikus alap-

²⁷ Uo.

²⁸ Ivan Kamenec: *Hľadanie a blúdenie v dejinách...*, 2000, i. m., 379.

²⁹ Robert Büchler: *Reconstruction Efforts in Hostile Surroundings...*, 2005, i. m., 267.

³⁰ Uo.

³¹ Uo., 270.

elv, miszerint az állampolgárok valóban egyenlők, másrészt mert lerombolja a Csehszlovák Köztársaság jóhírét külföldön.³²

A Lettrich-féle Demokrata Párthoz közeli *Čas* lapjain megjelent tudósítás szavai is hasonlóak ebből a szempontból:

Meggyőződésünk, hogy állampolgáraink ki fogják zárni maguk közül a provokátorokat, akik még a mostani nehéz időkben is bepiszkítják országunk jóhírét külföldön, és akik erőszakra buzdítják az embereket, és olyan cselekedetekre, amelyek ellentételesek a jó erkölccsel és nemzeti tulajdonságunkkal.³³

Ezen nyilatkozatok láttán nem meglepő, hogy a hivatalos szlovák kivizsgálás arra a konklúzióra jutott, hogy a pogrom azon zsidóellenes érzelmek következménye, amelyek Hlinka Szlovák Néppártja, illetve a Hlinka Gárda egykori tagjaitól, továbbá bizonyos vallási körökből származnak. A hivatalos források és sajtóközlemények alapján két fajta szlovák létezett: egyrészt egy maroknyi kollaboráns és áruló, másrészt a jólelkű többség, akik a szlovák nép valódi képviselői. Ez a felosztás fennmaradt annak ellenére, hogy a kivizsgálás kimutatta, hogy „alig volt néhány ember Tapolcsányban, aki nem értett egyet az 1945. szeptember 24-i eseményekkel. Munkásokkal, parasztokkal, értelmiséggel beszélgetve kiderül, hogy őszintén utálják a zsidókat.”³⁴

A tapolcsányi „sajnálatos események” után eltartott egy ideig, hogy a prágai kormány foglalkozzon az ügygel. 1945. október 2-án szólította fel a kormány a Szlovák Nemzeti Tanácsot, hogy „végezen alapos tisztogatást a kormányzati szervnél, a politikai intézeteknél és szervezeteknél, és távolítsa el azokat az elemeket, akik az úgynevezett Szlovák Állam idejében aktívan együttműködtek [az ellenséggel].”³⁵ A motiváció egyértelmű volt: „A kormány tudomá-

³² Fašisti a arizatori podnecovateli nepokojov. Predseda SNR Dr. Jozef Lettrich o topolčianskych udalostiach. In: *Pravda*, October 7, 1945.

³³ Čo sa stalo v Topolčanoch?. In: *Čas*, September 30, 1945.

³⁴ SNA, Poverenictvo vnútra, národné výbory gyűjtemény, 806/47 akta, 582 doboz.

³⁵ Uo.

sul vette Viliam Široký miniszterelnök-helyettes üzenetét, és egyetért abban, hogy egyhangúlag és teljes erővel el kell ítélni az eseményeket, mert azok komolyan károsíthatják országunk jóhírét.”³⁶

A pogromról készült beszámolókból kitűnik, hogy a hatóságokat leginkább az ország hírneve izgatta, ugyanakkor az is látható belőlük, hogy milyen elterjedt volt a zsidók elleni előítélet Szlovákiában. A magát a háború előtti neves, értelmiségi *Lidové noviny* című napilap utódjaként számon tartó *Svobodné noviny* lapjain Juraj Šujan, a Szlovák Nemzeti Bíróság egyik ügyésze 1945. október 18-án megpróbálta megmagyarázni azt a „pszichológiai és politikai közeget, amelyben az antiszemita események megtörténhettek Szlovákiában”.³⁷ Šujan szerint a zsidók azáltal, hogy nem csatlakoztak a szlovák nemzeti felkeléshez, elszalasztották annak a lehetőségét, hogy

[...] bevessék „arany betűkkel” saját nevüket nem csupán a felkelés történetébe, hanem népünk szívébe is. Ha lett volna annyi zsidó áldozat a harcmezőn, mint amennyi később, a felkelés leverése után lett, akkor senki nem mert volna kárt tenni a zsidókban, akár a legkisebb kárt sem, amikor ők a falvakban, városokban és hegyekben bujkáltak, és mindenki számára természetes lett volna, hogy vissza kell adni nekik a tulajdonukat, és elsőbbséget kell élvezniük a szociális juttatások során.³⁸

Šujan állításával szemben a valóságban a zsidók társadalmi hányaduknál nagyobb arányban vették ki részüket a szlovák nemzeti felkelésben.³⁹ Šujan ráadásul azt is mondja, hogy a zsidó vagyon restitúciója nem szubjektív okokból nem történt meg, tehát nem azért, mert az emberek nem akarták volna visszaadni az elrabolt vagyont, hanem azért, mert a zsidók nem bizonyították be a szlovák népnek, hogy megérdemlik a helyüket a társadalmon belül.⁴⁰ Mindezzel nem csupán azt deklarálja, hogy a zsidók – már megint – bebizonyították,

³⁶ Vláša rozhodne odsúdila topolčianske násilnosti. In: *Pravda*, October 5, 1945.

³⁷ Juraj Šujan: Židovský problém na Slovensku. In: *Svobodné noviny*, October 18, 1945.

³⁸ Uo.

³⁹ Ladislav Lipscher: *Židia v slovenskom štáte...*, 1992, i. m. 211.

⁴⁰ Uo.

hogy nincs helyük „a nép szívében”, hanem azt is, hogy a zsidók nem is részei a népnek.⁴¹

Talán hogy ne vádolják zsidóellenességgel, Šujan felhoz példának egy zsidót, aki viszont megérdemli, hogy a többségi társadalom jól bánjon vele. Az illető Pavel Fried, aki „hősiiesen harcolt”, és ezért úgy döntöttek, hogy kinevezik *nemzeti felügyelővé* annál a cégnél, amelyet az árjásítás során a II. világháborúban tőle vettek el. Ahogy Cichopek-Gajraj kimutatta, a Szlovák Nemzeti Bizottság az elkobzott vagyon esetében a legtöbb esetben „nem érvénytelenítette a háború alatti tranzakciókat, hanem bevezette a nemzeti igazgatóság intézményét.”⁴² Ezt a rendszert nem csak a „német és magyar árulók” esetében alkalmazták, nem is csak a „politikailag megbízhatatlanokkal” szemben – akármilyen homályosan is értelmezték ezeket a kategóriákat –, hanem a deportált zsidók vagyona esetében is. Šujan észre sem vette a helyzet abszurditását: hogy Fried valójában csak visszakarta azt, amit korábban elvettek tőle.

Šujan szerint ahhoz, hogy a zsidók a „nemzeti közösség” részének számítsanak, előbb bizonyos dolgokat teljesíteniük kell. Friedet például dicsérte, hogy

[...] nem követelte ezt a kinevezést, ellentétben sok mindenki mással, akik viszont követelték, de a fronton nem ontották vérüket. Ez az ember ma sem tartja magát távol nemzeti közösségünktől, sőt komolyan veszi áttérését a kereszténységre, rendszeresen jár templomba, gyakorló katolikus.⁴³

Még egy általános tanáccsal is szolgált a zsidóknak, és egyben megoldási javaslatot tett a zsidóellenesség megszüntetésére:

Ajánlatos lenne a zsidóknak más szakmákat választani, nem csak a kereskedelmet vagy az úgynevezett liberális szakmákat, mint ügyvéd vagy orvos stb. Miért nem lesznek a zsidók földművesek vagy munkások? Ha ezen elvek szerint élnének, és az állam is ezek mentén próbálná megoldani a zsidókérdést,

⁴¹ Uo.

⁴² Anna Cichopek-Gajraj: *Beyond Violence...*, 2014, i. m., 94–96.

⁴³ Juraj Šujan: Židovský problém na Slovensku. In: *Svobodné noviny*, October 18, 1945.

akkor pár év, talán tíz év múlva ez már nem lenne probléma. Adj a Isten, hogy úgy legyen.⁴⁴

Šujan cikke nem maradt észrevétlenül sem magában a lapban, sem a zsidó közösségben. Ferdinand Peroutka, a *Svobodné noviny* főszerkesztője, köztisztelőben álló újságíró, aki korábban rab volt Dachauban és Buchenwaldban, elhatárolódott Šujan cikkétől, mondván, hogy az a szerző szülőhazájában uralkodó hangulatot tükrözi, és a zsidókkal kapcsolatban ott táplált érzelmeket mutatja: „ha az ember Szlovákiában akar élni, akkor figyelembe kell vennie a szlovák közhangulatot, és nem tagadhatja meg a zsidóellenes érzelmeket.”⁴⁵ Petr Bednařík szerint Peroutka válasza csupán magyarázkodás volt, ezért keményen reagált rá: „Őszintén reméltük, hogy lesz legalább egy szlovák, aki tisztán, fenntartások nélkül kimondja, hogy ami Tapolcsányban történt, az szégyen.”⁴⁶

Šujan baráti tanácsa a zsidókhoz – miszerint „együtt kell nőjenek a nemzet testével és lelkével” ahhoz, hogy helyet kapjanak a közösségben⁴⁷ – nem volt azonban példátlan és meglepő. A *Věstník židovské obce náboženské v Praze* című prágai zsidó folyóirat meg is jegyezte Šujan tanácsa kapcsán:

A zsidókérdéssel kapcsolatos nyilvános vitákban, azon ritka alkalmakkor legalábbis, amikor az egyáltalán megjelenik a sajtóban, különleges taktikát figyelhetünk meg, amelynek fő elve, hogy a farkas is jóllakjon és a bárány is ép maradjon. A javíthatatlan fasiszták borzalmas cselekedetei miatti erkölcsi felháborodás álsruhája mögül oldalról baráti tanácsokkal ostromozzák a zsidókat, hogy javuljanak meg, ne viselkedjenek visszataszítóan, és fogják vissza magukat mindenben, amivel saját maguk ellen uszítanák ellenségeiket.⁴⁸

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Ferdinand Peroutka: Tak tedy zase? In: *Svobodné noviny*, December 2, 1945.

⁴⁶ Uo.; Petr Bednařík: *Zpravodajství českého tisku v roce 1945...*, 2006, i. m., 443–460.

⁴⁷ Juraj Šujan: Židovský problém na Slovensku. In: *Svobodné noviny*, October 18, 1945.

⁴⁸ Štěpán Engel: Hra s ohněm. In: *Věstník židovské obce náboženské v Praze*, October 28, 1945.

Šujan érvrendszerében az is benne van, hogy a zsidók cserbenhagyták a szlovákokat, és hagyták, hogy a szlovákok egyedül küzdenek meg a fasiszmissal. Gondolatmenetének logikája az volt, hogy a fasiszták a háborút és a háború által hozott nehézségeket képviselik, márpedig a szlovák nemzet (egyként, egy nemzetként) harcolt a fasiszták ellen, és mivel a fasizmus az antiszemitizmus megtestesülése, a szlovákok nem lehetnek antiszemiták.

Nem csak Tapolcsányban volt azonban zsidóellenes erőszak, és az erőszakhullám nem is ért véget az 1945. szeptemberi pogrommal. A Tapolcsány közelében fekvő Ürményben 1945. októberében jelentettek először zsidóellenes erőszakot. Az 1946. márciusi jelentésében a Nemzetbiztonsági Hivatal nyitrai (Nitra) kerületi parancsnoksága a következőképpen indokolta a helyi lakosság ellenséges viszonyát a zsidó túlélőkkel szemben: a zsidók nem beszéltek szlovákul (nem beszéltek elég jól, vagy nem kizárólag szlovákul beszéltek), kihasználták a nem-zsidó lakosságot, és eltérően viselkedtek:

A legtöbben azért utálták a zsidókat Ürményben, ahogy azok korábban viselkedtek a helyiekkel, valamint életmódjuk miatt, ami nagyon más, mint Ürmény többi lakójáé. Bár ezek a zsidók Szlovákiában születtek, egész életükben itt éltek és vagyonukat a szlovák nép kárára szerezték, nem érezték kötelességüknek, hogy nyelvileg alkalmazkodjanak. [...] A zsidók elleni bizalmatlanság másik oka az, hogy az egykori Csehszlovák Köztársaság idején néhány zsidó, kihasználva a helyi földművesek nehéz anyagi helyzetét, hitelt ajánlott nekik, és amikor a földművesek komoly anyagi válságba kerültek, az összes költség visszafizetését követelték tőlük.⁴⁹

Ezekben a korabeli jelentésekben nem is az a legérdekesebb, hogy a szerzők milyen érveket hoznak fel, hanem az, hogy mit nem említenek egyáltalán. Ez a kerületi parancsnok például két oldalon át írta le az ürményi helyzetet. Szerinte több oka is volt annak, hogy a nép a zsidók ellen fordult. A fent idézetteken túl azzal is vádolta a zsidókat, hogy „parancsolgató, erőszakos módon viselkedtek a lakossággal” akkor, amikor már egyértelmű volt, hogy ki fogja meg-

⁴⁹ SNA, Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor gyűjtemény, 8517/46 akta, 451 doboz.

nyerni a háborút, és „megtámadtak embereket az utcán, főképp a korábbi Hlinka Gárda tagjait, meg is verték őket, komoly testi sértéseket okoztak, korlátozták őket személyes szabadságukban.” Állítólag egyéb büntetéseket is végrehajtottak, többek között felárral árulták az alkoholt. A lakosság állítólag egyetértett abban, hogy a „zsidók jól éltek Ürményben, jól ment a sorsuk, semmiben nem szenvedtek hiányt, miközben egyikük sem dolgozott.” Ráadásul a feketepiacon kereskedtek, és „amikor a helyi nemzeti tanács közmunkát írt nekik elő, ők kibújtak alóla, megúszták.”⁵⁰ Az egykori Szlovák Állam, annak zsidóellenes törvényei, a zsidó vagyon elkobzása, amelyben a többségi társadalom is aktív részt vállalt, a deportálások, vagy maga a háború – mindezek irrelevánsak voltak, a jelentés szerzője legalábbis nem is említi ezeket.

A zsidó túlélőknek, akik visszakérhették volna a vagyonukat (a sajátjukat vagy meggyilkolt családtagjaikét), előbb be kellett bizonyítaniuk, hogy csehszlovák állampolgárok voltak. Sem az 1945 áprilisában a csehszlovák Nemzeti Front által meghirdetett kassai kormányprogram, sem az 1945 augusztusában a magyar és német kisebbségek csehszlovák állampolgárságról kiadott 1945/33-as alkotmányos rendelet nem rendelkezett a zsidók vagy zsidó nemzetiségűek ügyében. Mindkét esetben az volt a cél, hogy a kollektív vétkesség elve alapján megvonja a Csehszlovákiában élő magyarok és németek állampolgárságát. A rendelet szerint abban az esetben lehetett kivételt tenni, ha a német vagy magyar nemzetiségű csehszlovák állampolgár be tudta bizonyítani nemzeti szempontból való megbízhatóságát. Így a zsidóknak, akik 1938 előtt németnek vagy magyarnak vallották magukat, be kellett bizonyítaniuk, hogy hűek maradtak a csehszlovák köztársasághoz.⁵¹

Szlovák oldalról a belügyi biztos felelt az ügyért, és ahogy Ivica Bumová leírta, „német, magyar vagy akár zsidó nemzetiségű zsidók esetében gyakran történt szabálysértés, különösen helyi szinten”.⁵² A szlovák Zsidó Hitközségek Központi Szövetsége által kiadott hírlevél is erről tanúskodik:

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Kateřina Čapková: *Germans or Jews?...*, 2013, i. m., 348–62; Jan Lániček: *The Postwar Czech-Jewish Leadership...*, 2014, i. m., 76–96; Anna Cichopek-Gajraj: *Beyond Violence...*, 2014, i. m., 146–178.

⁵² Ivica Bumová: *Židovská komunita po roku 1945...*, 2008, i. m., 52.

Több helyről kaptunk panaszokat zsidóktól, hogy nem kapják meg a helyi Nemzeti Tanácstól a szükséges igazolásokat politikai és nemzeti megbízhatóságukról, pedig erre nincs a Tanácsnak különösebb oka. Megtudtuk, hogy a zsidókat általában magyarnak vagy németnek nyilvánították, vagy azért nem kapták meg az igazolást [...], mert zsidó nemzetiségűnek vallották magukat. Mindeközben azoknak a zsidóknak, akik szlovák nemzetiségűnek vallották magukat, le kellett tenniük egy nyelvvizsgát.⁵³

Az ügynek komoly következményei voltak, mint ezt a Jewish Agency for Palestine pozsonyi irodája jelentette 1946 decemberében: „A helyi hivatalok, különösen a körzetiek, nehézségek elé állítják őket, amikor állampolgársági papírokkért, bérért vagy nyugdíjért, kereskedelmi engedélyért, útlevélért folyamodnak.”⁵⁴ Yesayahu Jelinek kiemeli, hogy a szlovák hatóságok szemében a háború után a magyar (vagy akár a német) nyelv használata már elég bizonyíték volt az ellenséges tevékenységre.⁵⁵ De vajon újnak tekinthető-e ez a nyelvi vád? A két világháború közötti tudósításokat olvasva úgy tűnik, hogy a helyzet nem változott:

Hiába vallották 1930-ban Szlovákiában a zsidók magukat nagyszámban szlovák nemzetiségűnek, a szlovákok továbbra is saját nemzeti fejlődésük ellenségeként tekintettek rájuk. Az 1930-as évek folyamán a szlovák autonóm mozgalom erősödésével párhuzamosan ez tovább erősödött. A szlovákok azt szerették volna, ha a szlovákiai zsidók szlovákul beszélnek az utcán, a kávéházakban, az iskolákban, és nem magyarul. A szlovák közvélemény szerint a zsidók csak a szlovák nép iránti kötelességüket teljesítik, vezekelnek azzal, hogy szlovákul beszélnek.⁵⁶

⁵³ Central Archives for the History of the Jewish People (CAHJP), P287 Jelinek Gyűjtemény.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Yesayahu Jelinek: *The Jews in Slovakia...*, 1978, i. m., 51.

⁵⁶ Rebekah Klein-Pejšová: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia...*, 2015, i. m., 145.

A két világháború közötti nyelvkérdést és a nyelvi alkalmazkodás hiányának vádját könnyű volt tehát újra elővenni a II. világháború után, mert termékeny talajra hullottak.

Konklúzió

A szlovák etnikum és állampolgárság II. világháború utáni kialakításával, illetve annak jogi vonzataival sokat foglalkozott már a korábbi szakirodalom. A jelen tanulmányban azt vizsgáltam, hogy ezen folyamat során milyen sajtóságokat tulajdonítottak a zsidóknak. Megállapítottam, hogy azzal vádolták őket, hogy nem alkalmazkodnak nyelviileg (vagyis nem beszélnek kizárólag szlovákul), és hogy a II. világháború, illetve a szlovák Nemzeti Felkelés során nem viselkedtek elég hazafias módon. A háború utáni szlovákiai zsidóellenes események, és különösen a tapolcsányi pogrom hivatalos magyarázatait elemezve feltűnő, hogy miközben a hivatalos és nem-hivatalos források egyaránt tagadták az antiszemitizmus erejét és jelentőségét, saját maguk is újra a két világháború közötti sztereotípiákat használták, és újra behozták azokat a közbeszédbe. E folyamat során a háború utáni időszakban kétféle kép alakult ki a szlovákokról: egyrészt a jószívű többség, akik harcoltak a fasiszmus ellen, másrészt az áruló, kollaboráns kisebbség. Míg az áruló és kollaboráns kisebbség saját maga távolodott el a szlovák nemzeti közösségből, addig a zsidók soha nem is tartoztak oda, ők mindig „mások” voltak.

Fordította: Komoróczy Szonja Ráhel

Felhasznált irodalom

Bednařík, Petr: Zpravodajství českého tisku v roce 1945 o topolčanském pogromu. In: Hájek, Jan – Kocian, Jiří – Zítko, Milan (szerk.): *Fragmenty dějin: Sborník prací k šedesátinám Jana Gebharta*. Praha, Historický ústav AV ČR ve spolupráci s Ústavem soudobých dějin AV ČR, 2006. 443–460.

Büchler, Yehoshua Robert: Reconstruction Efforts in Hostile Surroundings – Slovaks and Jews after World War II. In: David Bankier (ed.): *The Jews Are Coming Back: The Return of the*

- Jews to Their Countries of Origin after WWII*. New York – Jerusalem, Berghahn Books; Yad Vashem, 2005. 257–276.
- Bumová, Ivica: Židovská komunita po roku 1945 - snaha o občiansku a sociálnu rehabilitáciu. In: Monika Vrzgulová – Daniela Richterová (szerk.): *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti*. Bratislava, Ševt, a.s. pre Úrad vlády SR a DHS, 2008. 44–66.
- Čapková, Kateřina: Germans or Jews? German-Speaking Jews in Poland and Czechoslovakia after World War II. In: *Jewish History Quarterly*, 2013, 2. szám, 348–362.
- Cavalli, Alessandro: The Memory of Fascism and of the Anti-Fascist Resistance among Italian Youth. In: *European Review*. 2013, 4 (21). szám, 501-506.
- Hallama, Peter: *Nationale Helden und jüdische Opfer: Tschechische Repräsentationen des Holocaust*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015.
- Plum, Catherine: *Antifascism After Hitler: East German Youth and Socialist Memory, 1949–1989*. New York – London, Routledge, 2015.
- Cichopek-Gajraj, Anna: *Beyond Violence: Jewish Survivors in Poland and Slovakia, 1944–48*. Cambridge University Press, 2014.
- Jelinek, Yeshayahu: The Jews in Slovakia, 1945-1949. In: *Soviet Jewish Affairs* 1978, 2 (8). szám, 45–56.
- Topolcany. In: Michael Berenbaum – Fred Skolnik (eds.): *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 20. Detroit, Macmillan Reference USA, 2007. (2nd ed.) 38–39.
- Kamenec, Ivan: *Hľadanie a blúdenie v dejinách: úvahy, štúdie a polemiky*. Bratislava, Kalligram, 2000.
- Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945. In: Jindřich Pecka (szerk.): *Acta Contemporanea. K pětadesátinám Viléma Prečana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998. 80–94.

- Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945. In: *Studia Historica Nitriensia*. 1999, 8. szám, 85–97.
- Klein-Pejšová, Rebekah: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia*. Indiana University Press, 2015.
- Kubátová, Hana: *Nepokradeš!: Nálady a postoje slovenské spoločnosti k židovské otázce, 1938–1945*. Praha, Academia, 2013.
- Teraz alebo nikdy: Povojnové protižidovské násilie a väčšinová spoločnosť na Slovensku. In: *Soudobé dejiny*. 2016, in print.
- Lániček, Jan: *Czechs, Slovaks and the Jews, 1938–48: Beyond Idealization and Condemnation*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2013.
- Lániček, Jan: The Postwar Czech-Jewish Leadership and the Issue of Jewish Emigration from Czechoslovakia (1945-1950). In: Françoise S. Ouzan – Manfred Gerstenfeld (eds.): *Postwar Jewish Displacement and Rebirth: 1945–1967*. Leiden – Boston, Brill, 2014. 76–96.
- Lipscher, Ladislav: *Židia v slovenskom štáte: 1939-1945*. Bratislava, Print-Servis, 1992.
- Lipták, Ľubomír: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava, Kalligram, 2000.